

Meztelen igazság: társadalmi-etnikai konfliktusok a 18. század eleji budai fürdőikben

A budai fürdőkultúra újjászületése

Buda hőforrásai, a város területén a középkorban és a törökök uralma alatt virágzó fürdőkultúra a visszafoglalás után sem merült feledésbe.¹ A keleti fürdőkultúra eltűnt Budáról, a helyette kialakult azonban hasonlóan sokszínű volt. A nyugat-európai mintának megfelelően hazánkban is a fürdőzési szokások átalakulását figyelhetjük meg: a fürdőket leginkább gyógyvizek lelőhelyeinél alakították ki, előtérbe kerültek a különféle, szakember által felügyelt kúrák. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kora újkori Magyarország törökök által meg nem szállt részén a fürdőzés szokását fenntartásokkal kezelték. Ezt a megállapítást részben a kortárs orvosok e kérdésben megfogalmazott szélsőségesen eltérő véleményeire alapozták. A legújabb kutatások azonban éppen a korábbi megállapítás ellenkezőjére jutottak.² A császári seregekbe besorozott katonák és az őket követők többsége vélhetően nem érdeklődött az orvostudomány kérdései iránt, útirajzokat sem olvasott a hódoltság alá került városról, inkább hallomásból értesülhetett a budai hőforrások csodálatos hatásáról, így ők már az ostrom alatt kipróbálták a később Császár fürdőnek nevezett vizet. A sebesült katonák azzal sem törődtek, hogy az épületekből a hadi események következtében csak romok maradtak. Az ostrom vége felé a keresztény katonák már a vízben kúrálták magukat, amikor megjelent az Udvari Kamara kiküldött képviselője, Johann Stephan Werlein későbbi kamarai inspektor, aki már ekkor a város helyreállításának költségeiről és a jövőben várható bevételek arányáról készített számadásokat. A budai ingatlanok hasznosítása azonban nemcsak őt foglalkoztatta, hanem a vállalkozókedvű magánbefektetőket is. Werlein azonnal felismerte a fürdők jelentőségét, amikor meglátta a gyógyvizekben időző tömegeket.³

¹ Kósa 1999: 7–8.

² Lásd például: Kósa 1999: 7–9.; Várkonyi 2009: 66–73.; Kincses 1997: 17–48.

³ ÖStA FHKA HFU 14. Jan. 1687 Karton 720. fol. 216–233.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

A romos, tűzvész pusztította városba 1686. szeptember 2-án vonultak be a császári seregek, még az ősz folyamán felmérték a fürdők állapotát, december első napjaiban pedig megérkeztek az első igénylések az Udvari Kamara bécsi hivatalába. Nemesek, egyházi személyek, katonatisztek az uralkodónak tett szolgálataik fejében kérelmezték a nagy haszonnal kecsegtető ingatlanok tulajdonjogát. Werlein gyors közbelépése azonban megakadályozta, hogy a Kamara számára biztos bevételt ígérő öt fürdő mindegyike magánkézbe kerüljön, kérelmezőkből ugyanis nem volt hiány.⁴ Buda városa hosszú csatározások árán, a 18. század fordulóján tudta megszerezni a Rudast, a többi fürdő magánkézben maradt, ennek ellenére fontos szerepet töltöttek be a város életében.⁵ A fürdőkúrára érkező, eltérő társadalmi állású és vagyoni helyzetű vendégek elszállásolása, ellátása, gyógyítása, kezelése és szórakoztatása sokak állandó megélhetését biztosította.

A kortárs dr. Lorenz Stocker budai városi és katonaoorvos a tudományos érdeklődés felkeltése mellett egyértelműen a vendégcsalogatás szándékával írta meg a budai hévizeket részletesen ismertető könyvecskéjét, a hazai balneológia máig sokat hivatkozott egyik korai művét, a *Thermographia Budensist*. A szerző nem véletlenül hasonlította a budai hévizeket a Bibliában említett (János 5: 2.) különleges tóhoz, a Jeruzsálem falai előtt hullámzó gyógyító erejű tóhoz.⁶ Az 1721-ben Bécsben megjelent könyvecske kiadásának költségeit még a szerző fizette, a második kiadást azonban már Buda magisztrátusa szorgalmazta, egyértelműen reklám céljából. A kötetet 1729-ben, az országgyűlési ülésszak végén Buda városának követei osztogatták Pozsonyban.⁷ Néhány évvel később, 1733-ban, ismét a magisztrátus megbízásából és költségén, a szindikusz Franz Vanossi neve alatt jelent meg az első várost népszerűsítő, német nyelvű kiadvány. A szerző (mai szemszögből inkább átdolgozó, elődjénél közérthetőbb módon) elsősorban a laikus érdeklődők számára latin helyett német nyelven ismertette a budai gyógyvizekben rejlő lehetőségeket és a kúrák menetét. Ekkor a fürdők forgalma már jó ideje jelentősnek mondható, sőt visszatérő vendégek, Vanossi megnevezésével *Badliebhaberek* is előfordultak. Ezt az állítást erősíti a jezsuita Michael Bonbardus, aki már jóval korábban, 1718-ban azt írta a budai gyógyvizekről, hogy a szomszédos országokban annyira ismertek, hogy egyes kortársak a város

⁴ BFL IV.1002.uu. Nr. 223.

⁵ A legkorábban városi kezelésbe került és ezért Polgár fürdő (Burgerbad) néven is ismert Rudas fürdő további elnevezéséről, történetéről lásd részletesen: Simon 2017: 191.

⁶ Stocker 1721: 3.

⁷ Nagy J. 2020: 210.

nevét a német *baden* (fürödni) szóból eredeztették.⁸ Stocker (és Vanossi) munkájának közismertségét mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában az itáliai szerzetes Domenico Sestini kifejezetten ennek a kötetnek a hatására látogatott el Budára.⁹

Talán e két említett munka népszerűségének tulajdoníthatjuk, hogy a 18. századi budai fürdőkkel kapcsolatos források feltárását eddig nem tartották szükségesnek, megelégedtek a kortárs orvostól átvett orvostörténeti megközelítéssel. A témával eddig foglalkozó történészek pedig a birtoklástörténet felől közelítettek – valóban ez a legkompaktabb, legkönnyebben kutatható levéltári anyag. A budai vegyes anyagok és a városi szerződések (BFL IV.1002.uu. és BFL IV.1002.n.) néhány kivételt leszámítva a fürdők tulajdonosváltásaira, valamint a város és a fürdőbérlok közötti jogviszonyokra vonatkoznak. Ez azt jelenti, hogy míg az egyes fürdők vizeinek hatását, medencéinek számát, illetve a gyógykezelések menetét pontosan ismerjük, addig a fürdőben zajló mindennapokról rendkívül hiányos információkkal rendelkezünk. Más, újabban előkerült források utalásai alapján azonban egészen más megvilágításba kerül a fürdőélet. Ezek szerint a valóság nem egészen felelt meg a Stocker-féle patetikus gyógyközpontnak. A fürdők ugyanis betegek és egészségesek számára, a tisztálkodás és a gyógyítás mellett szórakoztató létesítményként, a társasági élet fontos színtereként egyaránt működtek, de akár más, szokatlan funkcióknak is teret adhattak.¹⁰ A Rác fürdő például a Rákóczi-szabadságharc idején a Tabán egyik igazgatási központjaként is szolgált. Itt kellett ugyanis felkeresni a külváros katonai parancsnokát, a fürdőtulajdonos Pergassi kapitányt. A fürdőlétesítményben zárták fogdába azokat, akiket ő vagy a tabáni rácok bírái lefogattak. A budai várparancsnok leírásából pedig tudjuk, hogy a fürdők és környékük a prostitúció és a szerencsejáték melegágyai voltak. A törvényszéki anyagok kutatása közben figyeltem fel arra a jelenségre, hogy a fürdőben, ahol kis helyen sokan összezsúfolódtak, gyakran elfajulhattak a dolgok, néhány rossz szó könnyen tömegjelenetekhez vezetett: érdemes alaposabban utánajárni, mi lehetett ennek az oka. Különösen érdekesek a rácokkal kapcsolatos esetek, amikor gyorsan felszínre kerültek a társadalmi feszültségek. Mi húzódtott a háttérben, hogyan reagált a magisztrátus? Ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg néhány konkrét példa segítségével.

⁸ Bonbardus 1718: 50.

⁹ Pető 2002: 224.

¹⁰ Lásd bővebben: Géra 2020.

Közösség elleni izgatás néhány gomb miatt

A fürdőkúrákat a szakemberek elsősorban 18 és 70 év közötti férfiaknak és nőknek ajánlották. Lorenz Stocker, miután látta, hogy a rácok bizonyos napokon, különösen ünnepek idején az egészen kicsi gyermekeket is magukkal vitték a meleg vízbe, s az aggastyánok is mentek, végül – némi értetlenkedéssel – fürdős-sebész felügyelete mellett egyik korosztályt sem tiltotta el a budai vizektől.¹¹ A beköltöző ortodoxok ugyanis vallási okokból heti rendszerességgel tisztálkodtak a fürdőkben. A németekkel érkező nyugat-európai és a balkáni-ortodox fürdőkultúra nem mindig feszültségektől mentes találkozása az oszmán építészek tervezte kulisszák között sajátos, máshol aligha létező világot alakított ki, amire sok utazó volt kíváncsi. A városlakók közötti társadalmi feszültségek mértékét jelzi azonban, milyen kevés kellett ahhoz, hogy a magát sértve érző egyik közösség egységesen a sértegető ellen forduljon.

1730 augusztusában egy szegény szabóinas rossz ingének elveszett gombjai, továbbá néhány meggondolatlan mondat következtében a közrendet fenyegető tumultus alakult ki a Tabánban, ezért a magisztrátus azonnal intézkedett, már másnap kihallgatták a tanúkat, majd szokatlan gyorsasággal, napokon belül megszületett az ítélet. Egy, a Rudasban fürdőző céhes inas elveszítette a gombjait, ezek megtalálójának 2 dénárt ígért. Hamarosan jelentkezett a gombokkal néhány rác fiú, akik kérték a jutalmat, az inas azonban nem akarta beváltani az ígértét. A hangosan méltatlankodó fiúkhoz más rác vendégek is csatlakoztak, számonkérték az inason az adott szavát. A kiabálásra megjelent az egyik fürdőslegény, aki a céhes inas pártjára állt, átvizsgálta a két rác fiú levetett ruháját, azt állítva, hogy másoktól lopnak, majd „megtalálóként” pénzt kérnek a károsultaktól. Innen az indulatok hevében gyorsan eljutott odáig, hogy minden rác tolvaj. Erre egyre több rác kelt a fiúk védelmére – köztük polgárjogúak is –, akik egyébként tabáni polgárok serdülő fiai voltak. Megjelent a másik fürdőslegény, majd a fürdőt bérlő Anton Christen. Utóbbi inkább olaj volt a tűzre. A tabáni ortodox rác polgárok jogaikra hivatkozva elégtételt követeltek, amiért a közösségüket hazug csalónak és tolvajnak nevezték, és ennek megfelelően bántak velük. Christen a jogait emlegető rácoknak azzal vágott vissza, hogy ismeri a „fajtájukat”, szeretik a zavarkeltést, mert olyankor sokan meglóghatnak a fürdődíj kifizetése nélkül. Az indulatok elfajultak. Nem tudni, ki kezdte valójában a lökdösődést, de a tanúk és a magisztrátus utólagos következtetése szerint a fürdőbérlő lehetett, aki ráadásul a fiúk védelmére siető rác polgárt taszította odébb, mire a két, botokkal érkező fürdőslegény is csat-

¹¹ Vanossi 1733: 65.

lakozott hozzá. A lökdösött Peter Dimicset és két másik polgár fiát az áristomba vitték, ahol állítólag korbáccsal fenyegették, majd durván kilökték a fürdő, a város tulajdonában lévő Rudas kapuján. Az események akkora felháborodást keltettek a városrészben, hogy a fürdőben lévő rácok hívására mások is jöttek kintről segíteni, ellepték az udvart, olyan fenyegetően léptek fel, hogy Christen lovon menekült a hátsó kijáraton. A kiabáló tömeget csak a megérkező ortodox rácbíró tudta lecsendesíteni, aki másnap feljelentést tett a magisztrátusnál. A tanácsosok a rácok körében köztudottan népszerűtlen Anton Christent marasztalták el, aki – vélhetően a magisztrátus megrökönyödésére – az ítélet feletti értetlenségének újabb beadványban adott hangot. „[...] Mert a rácokban semmi tisztelet nincs sem a fürdő, sem irántam, s bizony az embereim mellett sem lehetek biztonságban a fürdőben, ezért mondtam nekik [a rácoknak], hogy tudniuk kell, a fürdő a városhoz tartozik, ezáltal ők a város ellenére tesznek”¹² – magyarázkodott. Hiába mondta, hogy ismeri ezeket a rác fiúkat, akik gyakran jönnek, átnézik a vízben lévő holmiját a padokon, megnézik a földet, és az ott felejtett, gazdátlan dolgokat magukkal viszik. Christen a rácok hálátlansága felett érzett csalódásának hangot adva zárta a levelét, akikkel állítása szerint ő a pestis idején (1709–1710) sok és nagy jót tett. A tanácsosok között az idősebbek bizonyára nagyon csodálkoztak a záró sorokon, mivel emlékeztek, amikor visszaélései miatt Christent felmentették a járványorvosi tisztségéből, a rácokkal addigra már odáig jutott, hogy kővel dobálták őt és az embereit, továbbá válogatott szitkokat szórtak rájuk amerre jártak a Tabánban.¹³

„Für uns nicht so liebe Raitzen”: a rácok helye

Buda társadalmában

Bővebb magyarázatra szorul, hogy miért érintették olyan érzékenyen a tabáni rác közösséget a fürdős és embereinek indulatos szavai. Egyértelműen többről volt szó, mint a rácok és Anton Christen közötti kölcsönös ellenszenvről. Az ortodox bevándorlók első nagy hulláma 1690 novemberének elején jelent meg Budán. A rácok Budára telepedésének ösztönzésére a Bécsi Udvari Kamara kihelyezett szerve, a Budai Kamarai Inspektorátus (néhány évvel később már Adminisztráció) ingyen telkeket osztott a török kiűzése után pusztán álló Tabánban, ahol mintegy hatszáz család telepedett le. 1702-es összeírás alapján számukat ötezer-hatezer főre tehetjük, mintegy harmaduk volt katolikus.¹⁴ A betelepülőktől elsősorban azt

¹² BFL IV.1014.b. 10. d. Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730. augusztus 23.).

¹³ Géra 2016: 251.

¹⁴ Nagy 1959: 60–62.

várták, hogy napszámosként a budai szőlőkben vagy a földeken dolgozzanak, valamint bármikor kirendelhessék őket sáncsásra vagy erődítési munkálatokra.¹⁵ Az erre utazó külföldiek gyakran úgy vélték, hogy a Tabán településszerkezetét és lakóit tekintve inkább az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó településekhez hasonlított, mint a német városokhoz. A rácok lakta rész ugyanis nemcsak földrajzilag, hanem látványra is elkülönült. A Gellért-hegy alatti két utcát kivéve nem épült ki valódi, klasszikus értelemben vett utcahálózat. A szerény kinézetű, szalmával fedett, félig földbe vájt kunyhók nagyobb halmazokban álltak.¹⁶

A Tabánban megtelepedett rác, magyar és örmény kereskedők hozták fel az árut a délvidékről, gyakran egyenesen Belgrádból, majd Budán továbbadták a környékbeli és helyi rác és német kereskedőknek. A Balkánról származó tabáni népesség intenzív kapcsolatban maradt az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt élő rokonsággal, így a Tabán részben idegen világa egyértelműen biztonsági kockázatot jelentett. Ehhez jöttek még az eltérő vallásból, szokásokból adódó feszültségek, amit részben az érintett egyházak is tápláltak, ha alkalmuk adódott.¹⁷ A túlnyomórészt német eredetű városi polgárság, bár a tabáni kapások, szőlőművesek, napszámosok nélkül nem tudta volna megműveltetni a szőlőjét és földjét, a rác iparosokban, céhekben állandó vetélytársakat látott.

A 17. század végétől a város legfőbb bevételi forrását a rácoktól különböző jogcímen beszedett díjak jelentették, az adóterhek elosztásánál aránytalanul nagy összegekkel sújtották őket. A város vezetősége védelmi díjként 1692-től évi 800 forintot szedett a rác lakóktól, s ők művelték robotteherként a városi szőlőket, velük takarították az utcákat. 1696-ban a rácok uralkodói kiváltságlevelét kaptak, amely elméletben a többi budai polgárral azonos jogokat biztosított volna számukra, saját tisztviselőket – a tabáni rácbírókat – rendeltek föléljük, s a budai városi tanácsnak megtiltották más díjak beszedését. A városatyák nem tartották be az uralkodói kiváltságlevélben foglaltakat, nem ismerték el, hogy a rác polgárokat a többiekkel azonos jogok illetnék meg, s a védelmi díjat és a szőlőművelés megváltására bevezetett összeget zavartalanul szedték tovább. A rácok polgárjogával kapcsolatban a város leginkább arra hivatkozott a felterjesztéseiben, hogy korábbi fogadalmuk

¹⁵ A tabáni rácokról lásd bővebben: Géra 2014: 52–62. A tudományos érdeklődés fókuszában eddig a rácok kiváltságai álltak, a rácok hétköznapi élete, részben a források hiánya miatt, eddig háttérbe szorult. Simon Katalin ezt pótolja az utóbbi években írt tanulmányaiban. Simon 2018, 2019.

¹⁶ G. Györffy 1991: 47.

¹⁷ A jezsuiták, Pest-Buda plébánosai 1709-ben például arról írtak a *historia domusukban*, hogy az ortodoxok inkább a Dunába dobják a nem kívánt csecsemőket, nehogy katolikusok neveljék fel őket. OSZK Kézirattára Fol. lat. 3440. 134.

értelmében csak katolikust vehetnek fel teljes jogú polgárnak. 1700-tól kezdve az ortodox rácok a polgárdíj feléért ún. védett polgárként nyerhettek felvételt a város közösségébe, a polgárjog ezen típusa azonban nem biztosított számukra a teljes jogú polgárokkal azonos jogokat.¹⁸ A szabad királyi városi rangemelés 1703-ban a Budán élő rácokat végleg a magisztrátus joghatósága alá rendelte.¹⁹

A magisztrátus a pestis miatt a rácok elköltöztetését kérvényezte a Magyar Kancellárián és az Udvari Haditanácsnál, mivel a Gellért-hegy déli lábához akarták áttelepíteni őket.²⁰ A rácok a rendkívüli adóknál is jobban nehezteltek a magisztrátus pestis idején tanúsított kíméletlensége miatt. Ebben a városrészben (itt volt a legforgalmasabb kikötőhely) bukkant fel mindig legelőbb a járvány, ez állt a leghosszabb ideig teljes vesztégzár alatt, tüzelő hiányában az itt élők már a csónakjaikat kényszerültek elégetni, fáztak, éheztek. Míg a vagyonos polgárok más városrészekben a saját házukban is zárlat alá kerülhettek, addig a rácok kunyhóit rendszeresen átkutatták, a gyanús és beteg családtagokat erőszakkal a vesztégelházba vagy a lazarétumba hurcolták. A tanács elrendelte, hogy a fertőzöttek kunyhóját a berendezéssel együtt egyszerűen gyűjtsák fel, így sok rácot teljesen nincstelenné tettek. Mint láttuk, a rácok úgy érezték, hogy a városi élet számos területén háttérbe szorultak, méltatlan bánásmódban részesültek, és különösen igaz ez az ortodox közösségre. Az uralkodó kiváltságlevele miatt ugyan a vallásgyakorlásban nem háborgatták őket, de a joghatóság, a polgárjog és a gazdasági élet területén rendszerint háttérbe szorultak, az ebből fakadó társadalmi feszültségek pedig ott törték a felszínre, ahol a rácok tömege találkozott a város többi lakójával, például a fürdőben.²¹

Becsületalapú városi társadalom

A magyarországi tudományos diskurzusban némileg háttérbe szorult, milyen kiemelt szerepet játszott a kora újkori városi társadalomban a becsület (*Ehre*). A társadalmi rend és a tisztesség között szoros összefüggést feltételeztek, ezért az egyénnek maga és a családja érdekében nap mint nap a tisztessége megőrzésére kellett törekednie.²² A tisztesség- vagy becsületalapú társadalom gondolatának

¹⁸ Gárdonyi 1916: 498, 604–606.; Nagy I. 1957: 59.; Nagy L. 1959: 82–83.

¹⁹ A budai rácok felett gyakorolt ellenőrzési jog változásairól lásd részletesen: Nagy 1959: 57–86.

²⁰ ÖStA KA HKR Expedit-Protokoll Bd. 463. fol. 348. 1710. Apr. Nr. 90., uo. fol. 357. 1710. Apr. Nr. 140.

²¹ Lásd: Géra 2015.

²² Dülmen 2005: 7–9, 194–217.; Dinges 1989: 410, 431, 434.; Bónis 1962: 247–260.

egyik megalkotója, Martin Dinges hangsúlyozta, hogy a kérdésfelvetésnek elsősorban a várostörténet relációjában van jogosultsága. Megfogalmazása szerint a tisztesség nem állandónak tekinthető kategória, hanem folyamatos interakció eredménye. Az egyén naponta többször a város nyilvánossága előtt olyan szituációba kényszerült, hogy a tisztessége védelmében mérlegelnie kellett a döntéseit. Ebben az értelemben a „tisztességjátszmákban” a szomszédság gyakorolta az elsődleges szociális kontrollt a városlakók felett, ezután következett a tágabb környezet (lakónegyed, céh, magisztrátus stb.).²³ A tisztesség elvesztése ugyanis polgárok esetében a polgárjoguk és a céhbeli tagságuk megvonását eredményezte. Az illető nemcsak a megélhetését veszítette el, hanem a házat is, mivel házat csak polgár birtokolhatott. A polgárok és polgárjog nélküli városlakók hitelképességét, szavahihetőségét a magisztrátus előtt ugyancsak hátrányosan érintette, ha megkérdőjelezték a tisztességüket. A nincstelenné váltak további sorsát is az döntötte el, hogy milyen volt a hírnevük, a város segítségére ugyanis kizárólag feddhetetlen személyek számíthattak, a becstelenné lettek segítség helyett elűzték. Érthető, hogy a kor városi embere számára létfontosságúnak, egzisztenciális tényezőnek számított becsületének vagy annak látszatának őrzése. Az egyén tisztessége a családjá és a háznépe, rokonsága mellett azoknak a nagyobb közösségeknek a megítélésére is kihatott, amelyekbe felvételt nyert. A mester tisztességtelen viselkedése például társai kollektív megbélyegzéséhez vezethetett. A céhek, az egyházak és a magisztrátus elővigyázatosságból azokat is felelősségre vonták, akik hallgatásukkal fedezték a normasértőket. A városoknak szóló hivatali utasítások – beleértve Buda és Pest városét is – a magisztrátus legfontosabb feladatául szabták, hogy őrkdjenek a városiak erkölcei felett.²⁴ A társadalmi elvárások ma már elfogadhatatlan kitételekkel nehezítették például a párválasztást, mivel az egyértelműen nemcsak két emberre vagy két családra tartozott, hanem másoknak is volt beleszólási joga, sőt egyenesen vétőjoga.²⁵ Mindezek következtében valósággal özönlöttek a magisztrátushoz a becsületsértésekkel kapcsolatos bejelentések, annak ellenére

²³ Dinges 1989: 423, 431–434.

²⁴ A Budai Kamarai Adminisztráció által 1696-ban Buda tanácsának adott hivatali utasítás első pontja arról szól, hogy a tanács a lakosságot istenfélelemre és erényes életre vezeti. A szöveg forrásközlését lásd: Bónis 1974: 27.

²⁵ Claudia Opitz-Belakhal többek között ezzel a külső vétőjoggal támasztja alá, hogy a házasságot és a családot ténylegesen miért nem (vagy nem egyértelműen) sorolja a privát szférába, legalábbis nem azon a módon, ahogyan az a 19. század óta szokás. Kiemeli, hogy a házasságnak és a családnak inkább nyilvános (politikai) funkciója volt. Karin Hausen és Heide Wunder ezért a családdal kapcsolatban új fogalmat alkotott, és ún. privát nyilvánosságról beszélnek. Opitz-Belakhal, 2010: 114–115. A konkrét budai példákat a közösségi vétőjoggal kapcsolatban lásd: Géra 2019: 70–74.

is, hogy a megalapozatlan vádaskodásnak komoly következményei lehettek. Jogi értelemben becsületsértés kizárólag azonos társadalmi helyzetű emberek között jöhetett létre, ha az egyik fél alacsonyabb státuszú volt, eljárás helyett kiabálással, veréssel tettek pontot az ügy végére. Az asszonyok egymás közötti perlekedését, pletykálkodását általában nem vették komolyan, ha kitartóan állítottak valamit, és az másnak nem tetszett, a magisztrátus csendre inthette őket. Ha polgárjogúak vádoltak valakit normasértéssel megbízható tanúk jelenlétében, az már más elbírálás alá esett. Míg a szomszédasszonyok pletykálkodását többnyire mellőzték, addig bizonyos nyilvános helyeken, a piacon, az utcán vagy a repülőhídon a másik fejéhez vágott gyanúsításokat már kifejezetten komolyan vették. Különösen súlyosnak tekintették a férfitársaságban, a kocsmá nyilvánossága előtt megfogalmazott vádakokat. A közvélemény azonnali reakciót várt a sértettől, ha ugyanis az nem utasította vissza szóban vagy akár fizikai erőszakkal az ellene mondottakat, hallgatásával mintegy elismerte azok igazságtartalmát.²⁶ Az 1730-ban a Rudasban lopással vádolt, tolvajnak nevezett tabáni rác fiatalokat még néhány év elváltasztotta ugyan a nagykorúságtól, de védett polgárok fiai voltak, családfőként az apjuk felett értük.²⁷ A jogilag még nem nagykorú fiúk apjának, férfi hozzátartozóinak, esetleges céhbeli társaknak ilyen esetben kötelessége volt képviselni a fiúk érdekeit és visszautasítani a vádakokat. A fürdőslegények részéről a felnőtt védett polgárok lökdösése, letartóztatása, majd korbáccsal fenyegetése hasonlóan megengedhetetlen dolognak minősült, a városi hierarchiában ugyanis a védett polgár az egyszerű városlakó, lényegében szolga fürdőslegény felett állt. A helyzetet súlyosbította a sokszor elismételt, általánosító kijelentés a rácok tolvaj természetéről, ez bizony megkívánta, hogy az egész közösség elégtételt követeljen.²⁸

Minősített esetnek tekintették a magisztrátus vagy az egyes tanácsosok, a városi tisztségviselők tisztességének kétségbe vonását. Mint láttuk, hasonló szigorral jártak el akkor is, ha valamelyik városban élő nációnak tisztességét vonták kétségbe. A magisztrátus, mielőtt a dolgok elfajultak volna, „közösség elleni izgatás” miatt eljár, és külön büntetést szabott ki azokra, akik meggondolatlanul valamelyik nációnak ellen beszéltek. Így járt például az az esztergomi magyar huszár, aki az egyik vízivárosi kocsmában lerészegedve a budai németeket, majd az őt szóban figyelmeztető rácokat kezdte el válogatott magyar szitkokkal illetni. Megúsza

²⁶ Lutz 2006: 369, 385.

²⁷ Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a rácok a nagykorúság kérdéséhez a németeknél rugalmasabban álltak hozzá, az apa korai halála esetén a korához képest érett fiatalembereket előbb nagykorúsíthatták, vagy gyám helyett pártfogót állítottak melléjük, aki tanácsadóként segítette őket. Géra 2019: 184–185.

²⁸ A tolvaj szó becsületsértő mivoltáról lásd: Bónis 1962: 248.

volna az ügyet kidobással a kocsmából, mint a többi részeg katona, ő azonban az utcán is megállás nélkül szidalmazta a németeket és a rácokat, így a katonai őrszobán fejezte be a napot, majd felelnie kellett a két náció becsmérélséért.²⁹

Budán, ahol mindenki megtalálhatta az igényeinek és az anyagi lehetőségeinek megfelelő fürdőt, a sokak esetében heti rendszerességgel a vízben eltöltött idő a társas érintkezés legalább olyan fontos terepévé avatta ezeket az intézményeket, mint amilyen a piac és a kocsmák voltak. Ezt támasztja alá, hogy az ivókhoz, kocsmákhoz hasonlóan a fürdőkben összegyűlt embertömegben is gyorsan eldurvulhattak a viták, a végén az ügy feljelentéssel, letartóztatással végződhetett. Legalább két fürdőről, a rácok körében leginkább népszerű Rác fürdőről és a Rudasról tudjuk, hogy egy szobát fogdaként használtak, oda zárták be átmenetileg a hangoskodókat, verekedőket, amíg az illetékes városi hivatalnokok el nem vezették őket.³⁰ Rendkívüli esetben akár a városon belüli társadalmi problémák felszínre kerüléséhez vezethetett, hogy a fürdőhelyi nyilvánosság jóval szélesebb volt, mint a kocsmáké: a gyermek és serdülő fiúktól az aggastyánokig több generációt érintett. A vitákba a női családtagok ugyancsak gyakran belekeveredtek, mivel a férfakkal együtt érkeztek és távoztak; a medencékben bizonyos helyeken csak deszkafal választotta el őket egymástól, ami alatt a férfiak időnként átúsztak. Nem csoda, hogy a törvényszék elé került fürdőbeli csetepaték igazi tömegjelenetek voltak.

Szokványos esetnek tarthatták a kortársak annak az újlaki rácnak a történetét, akinek a heti tisztálkodását egyik haragosa feltűnése zavarta meg. 1726 tavaszán Wizkoviz és német szomszédja, egyben barátja, szombat délután – ahogyan a források szerint mindig szokták – feleségeikkel, gyermekeikkel és édesanyjukkal együtt elindultak a Császár fürdőbe. Ott összetalálkoztak Matthias Eggermannal, aki a feleségével együtt valamiért régóta haragudott a rác és a német napszámosra, valamint azok munkaadójára. Eggermann sértéseit igyekeztek nem felvenni, még azt is eltűrték, hogy a nevezett kiment a vízből, és átkutatta a ruháikat. Később kiderült, hogy megitta az összes borukat, amit magukkal vittek és a ruhák között hagytak, ezután a ruháikat pedig sárral és mocsokkal kente be. Mivel a rác és barátja továbbra sem hagyta magát felbosszantani, az ekkor már erősen ittas Eggermann beugrott a medencébe, és a víz alatt átúszott a nők részlegébe, ahol Wizkoviz és barátja női családtagjait „illetlenül tapogatta”. Ezt már a fürdőslegények sem hagyták annyiban, bottal verték ki a létesítményből a szabályszegőt. Ő azonban megvárta, amíg a két család hazaindult, majd a nyílt utcán jól összeverte a rácot, a nőket pedig sárral dobálta meg. Közben azt kiabálta: „Téged, te rác el kellene

²⁹ BFL IV.1014.b. 10. d. Feljelentés egy szitkozódó esztergomi huszár ellen (1729. január 31.).

³⁰ BFL IV. 1002.uu. Nr. 455.

úzni az asszonnyal és a gyerekekkel együtt Újlakról.”³¹ Egyértelműen magánjellegű konfliktusról volt szó. Mivel a támadó hangsúlyozta a másik rác mivoltát, és az elűzését kívánta családjával együtt, utóbbi kijelentést a tanács külön is fontosnak tartotta megvizsgálni, amikor az ügyben közvetlenül érintett tizenkét személyt meghallgatta.

Összegzés

A Budára települt ortodox rácok vallási okokból rendszeresen látogatták a fürdőket, ahová a csecsemőktől az aggastyánig, a közösség minden tagját elvárták. Az ortodox-balkáni és a nyugat-európai fürdőkultúra találkozása nem volt mentes a súrlódásoktól, a német telepesek és orvosok némi értetlenkedéssel viszonyultak a rácok eltérő szokásaihoz. Ehhez jöttek még a városi társadalmon belüli feszültségek. A kezdetben katonai joghatóság alá tartozó ortodox rácok a városi magisztrátus fennhatósága alá kerültek, az uralkodó kiváltságlevélben biztosította számukra a saját öngazgatást és vallásuk zavartalan gyakorlását. A város ezzel szemben az ortodox céheket igyekezett a német céheknek alárendelni, a közösséget rendkívüli adókkal és egyéb kötelezettségekkel terhelte. A rácok legnagyobb sérelme mégis a polgárjog volt, az, hogy a város az uralkodó kérése ellenére sem ismerte el teljes jogú polgárnak a nem katolikus vallásúakat. Az ortodox rácok számára létesített védett polgári státusz ugyanis csak a saját közösségükön belül biztosított számukra jogokat. A rác közösség és védett polgárai ezért igen érzékenyen reagáltak a becsületüket, polgári mivoltukat megkérdőjelező kijelentésekre, gesztusokra. A budai fürdőket speciális nyilvános tereknek tekinthetjük, ahol több generáció, eltérő jogállású, vallású és nyelvű városlakó találkozhatott össze. Mint láttuk, a fürdőben, számos fültanú jelenlétében elhangzott gyanúsítgatásoknak, sértéseknek legalább olyan súlya volt, mint a kocsmában, férfiak nyilvánossága előtt mondottaknak. A kocsmával ellentétben a fürdőkben a felnőtt férfiak, polgárok mellett serdülő fiaik, de akár a család nőtagjai is bekapcsolódhattak a vitába, apró magánügyekből hamar egész közösséget érintő becsületsértés kerekedhetett, ezért volt szükség az ilyen esetek mielőbbi kivizsgálására és a magisztrátus szigorú fellépésére.

Hogy hova vezetett, ha a városi társadalmat megosztó törésvonalakat nem sikerült áthidalni, azt az 1739 tavaszán történt események mutatják. Az újabb pestis 1738 novemberében érte el Budát, elsőként ismét a Tabánt. A következő év februárjában a többi városrészben sikeresen elfojtották a járványt. A Tabán zárlat alatt maradt,

³¹ BFL IV.1014.b. 8. d. Franz Wizkoviz és Gregor Proränschütz Matthias Eggermann ellen (1726. március 13.).

ismét a rácokat nevezték ki bűnbaknak, azt állítva, hogy ők hozták a járványt, az ő fegyelmezetlenségük miatt nem sikerült attól szabadulni. A tabáni lakosokkal a piactéren kerültek összetűzésbe a fertőzöttek után kutató beteghordók, akik erőszakos jelenetekre készülve a katonaság kíséretében járták a házakat. Az a hír terjedt, hogy a katonákat a tabáni rác polgárok kiirtására küldték. Valaki félreverte a harangokat, az elkeseredett lakosok a katonáknak mentek, tömegverekedés alakult ki. A súlyos sebesültek mellett egyetlen halálos áldozatot találtak a Rudas fürdő mellett, a járványorvosnak kinevezett fürdős-sebészt, akinek kövekkel verték be a fejét. A tabáni pestislázadás eseményeit katonai-kancelláriai vegyes bizottság vizsgálta ki, a fő bűnösöket példátlan szigorral, elrettentésül kerékbe törték, a piactérre pedig a városrész lakóit figyelmeztető emlékoszlopot állíttattak. Ebben az esetben a társadalmi törésvonalak bonyolult hálózata aktivizálódott, a vallási-etnikai ellentétén túl a civilek, a polgárok és a katonaság közötti feszült viszony is nagy szerepet kapott.³²

Források

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales)

IV.1002.n. Buda Város Tanácsának iratai. Városi szerződések

IV.1002.ff. Buda Város Tanácsának iratai. Országgyűlési iratok (Acta diaetalia)

IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea)

IV.1014.b. Buda Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok (Acta iudicialia)

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Kézirattár, Fol. Lat. 3440. *Historia Societatis Iesu Budae gloriose recuperatae sub Augustissimo Imperatore Leopoldo I. 1686–1736.*

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (FHKA HFU)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (HHStA Ung. Akt. Allg. Akt.)

Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, Expedit Protokollen (KA HKR Exp. Prot.)

³² ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740)

Hivatkozott irodalom

- Bonbardus, Michael 1718: *Topographia Magni Regni Hungariae, sive Nobilissime ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus...* Vienna.
- Bónis György 1962: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708.* Budapest.
- Bónis György 1974: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században.* Budapest.
- Dinges, Martin 1989: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte: Eine Semantik im Übergang von Ancien Régime zur Moderne. *Zeitschrift für Historische Forschung* (16.) 4. 409–440.
- Dülmen, Richard, van 2005: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit.* Bd. 2. München.
- Gárdonyi Albert 1916: Buda város közigazgatása s közigazdasági viszonyai a XVII. század végén. *Századok* (50.) 477–502, 585–619.
- Géra Eleonóra 2014: „Kőhalomból (fő)város” Buda város hétköznapijai a 18. század elején. Budapest.
- Géra Eleonóra 2015: A tabáni rácok kapitányának perbe fogása. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis: Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére.* Budapest, 161–175.
- Géra Eleonóra 2016: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710.* Budapest.
- Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726.* Budapest.
- Géra Eleonóra 2020: Fürdőkultúra a töröktől visszafoglalt Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (45.) 65–82.
- G. Györffy Katalin 1991: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései).* Budapest.
- Kincses Katalin 1997: A soproni fürdők a kora újkorban. *Aetas* (12.) 1. 17–48.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában.* Budapest.
- Lutz, Alexandra 2006: *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit.* Frankfurt – New York.
- Nagy István 1957: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (12.) 51–131.

III. DEMOGRÁFIAI, ETNIKAI ÉS FELEKEZETI HATÁROK

- Nagy János 2020: Lojális alattvalók és lokális érdekvédők. Buda város követői az 1728–29. évi országgyűlésen. *Urbs. Magyar Vároštörténeti Évkönyv* (15.) 197–218.
- Nagy Lajos 1959: Rácok Budán és Pesten (1686–1703). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (13.) 57–101.
- Opitz-Belakhal, Claudia 2010: *Geschlechtergeschichte*. Frankfurt – New York.
- Pető Mária 2002: Domenico Sestini leírása a buda-alhévízi fürdőkről. *Orvostörténeti Közlemények* (178–181.) 223–228.
- Simon Katalin 2017: *Magyar Vároštörténeti Atlasz 5. Buda II. kötet (1686–1848)*. Budapest.
- Simon Katalin 2018: Ortodox rác családok a XVIII. századi Tabánban. *Fons* (25.) 2. 155–185.
- Simon Katalin 2019: Az ortodox rácok és a Tabán a 18. században. In: Csáki Tamás (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban*. Budapest, 64–81.
- Stocker, Laurentius 1721: *Thermographia Budensis seu scrutinium physico-medici cum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novendecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem...* Augsburg–Grätz.
- Vanossi, Franz 1733: *Neu aus seinem Steinhauffen wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe*. Ofen (Buda).
- Várkonyi Gábor 2009: „Isten a hővízbe vezetvén...” Tradíció vagy divathullám, fürdőkultúra a 17. századi Magyarországon. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Budapest, 66–73.